

Beszámoló a Békési-hát halmainak felméréséről

Bede Ádám

„A vidék egész terjedelmében mindenfelé sík mezőségként terjeszkedik el, s ez annál megkapóbb, mivel másutt, ahol nem egyenletes a síkság, tetszetős dombocskák emelkednek rajta, s az efféle halmocskák jelenléte még jobban díszíti a tágas rónát.” (Bél Mátyás: Békés vármegye leírása, 1729)

Abstract

Report of mound survey in the Central Békés region (Békés county, Hungary). After mound survey works in Csongrád county and the East Csanád region (Csanádi-hát) we continue the surveying in the Central Békés region (Békési-hát) belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. We were surveying mounds in 36 settlements between 2008 and 2011 (sum total 2576 km²). During the research we used handmade and printed maps from the 18–20th centuries, source works, scripts from archives and special literature of regional history, archeology, onomatology and natural science. We registered altogether 570 mounds. 248 of them have names (43.5%) and 322 mounds have not (56.5%). We elaborated a scale with seven grade to rating mounds, because we needed an order of rank to start conservating the most important mounds. The important mounds make up the category of 1, 2 or 3, the unimportant make up the category of 4 or 5, and the disappeared mounds make up the category of 6 or 0. The number of important mounds (category 1–3) is 134 (23.5%), the number of unimportant (category 4–5) is 276 (48.4%) and the number of destroyed mounds (category 6 and 0) is 160 (28.1%). The practical conservation work is very urgent, because most of the small mounds will disappear undoubtedly within 5-15 years due to the weighty agricultural machines and the extensive agricultural work, so we must stop the cultivation on the mounds as soon as possible.

Kulcsszavak (keywords): alföldi halmok (mounds of the Great Hungarian Plain), halomkataszter (mound cadaster), természetvédelmi rangsorolás (order of rank for nature conservation), halommegőrzési problémák és teendők (mound preservation problems and works).

Bevezetés

Beszámolónk – a felmérés eredményeinek összefoglalója – szorosan illeszkedik abba a munkasorozatba, melyet a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (KMNPI) megbízásából és támogatásával végeztünk, és mely a működési terület halmainak teljes körű feltérképezésére irányult (1. ábra). Ezt a munkát egymással érintkező tájegységeken keresztül 2007 és 2011 között folytattuk (BEDE 2008; BEDE 2009a; BEDE 2009b; BEDE 2009c; BEDE 2010a; BEDE 2010b; BEDE s. a.).

A Csongrád megyei részek (2007. ősz) és a Csanádi-hát (2008. tavasz) feltérképezése után a Békési-hát halmait vettük sorra. A terepi felmérés 2008 késő őszén zajlott, de 2011-ben a bejárásokat részben megismételtük, mivel a közben eltelt időszakban a levéltári és szakirodalmi kutatások során újabb halmok kerültek elő. A 36 települést érintő területen összesen 570 halmot térképeztünk fel (1. táblázat; 7. ábra).

A munka előzményei

A Békési-hát tudományos igényű régészeti kutatása már korán, a 18. század második felében megindult, hiszen nagy múltú városok és falvak népesítik be a területet. A Békési-hát lényegében a hajdani Békés vármegye központi része, melynek történetével neves kutatók foglalkoztak és írtak máig jelentős monográfiákat: elég, ha csak Haan Lajos és Karácsonyi János munkáira gondolunk (HAAN 1870; KARÁCSONYI 1896). Ezek számtalan régészeti adatot tartalmaznak, és értékes információkat közölnek halmainkról is.

A gyakorlati halomkutatás területén az első kiemelkedő munkálatok az 1960-as évek végén zajlottak és Gazdapusztai Gyula nevéhez fűződnek (GAZDAPUSZTAI 1967; GAZDAPUSZTAI 1968). Ő Kétegyháza határában több nagyobb halmot és kisebb halomcsoportokat tárt fel, ennek folytán alapvető megfigyeléseket tett szerkezetükről, valamint a kapcsolódó temetkezési szokásokról. Kutatásait – korai halála miatt – végül Ecsedy István folytatta és publikálta (ECSEDY 1977; ECSEDY 1979: 20–33; 8. ábra). Kétegyháza körzetében Dövényi Zoltán, Mosolygó László, Rakonczai János és Tóth József végzett ebben az időszakban több halomnál földrajzi (geográfiai, topográfiai, klimatológiai) vizsgálatot (DÖVÉNYI et al. 1977: passim, 9. ábra).

Az első, kifejezetten a halmok összegyűjtését célul kitűző kutatás talán Kozma Béla munkája, aki geográfus szemmel vizsgálta az alföldi halmok vízrajzi és geomorfológiai jellemzőit (KOZMA 1910). Térképmelléklete, melyet a harmadik katonai felmérés alapján szerkesztett, területünkről 30 halmot tüntet fel (2. ábra).

A Békési-hát módszeres régészeti terepbejárása a Magyarország Régészeti Topográfiaja (MRT) kutatási program keretén belül indult meg (1. táblázat). A MRT munkatársai célul tűzték ki, hogy hosszútávon valamennyi még fellelhető és terepbejárással azonosítható lelőhelyet összegyűjtenek; így indultak meg a kutatások Békés megye északi és középső részein is, mely mintaterületeket a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete és a Békés megyei múzeumok szakemberei közösen jártak. A munkálatok 1968-tól kezdve lényegében napjainkig tartanak.

A MRT 8. kötete a Szarvasi járás területének lelőhelyeit dolgozta fel, az érdekelt településeken (Békésszentandrás, Csabacsúd, Hunya, Kardos, Kondoros, Örménykút, Szarvas) összesen 53 halmot gyűjtöttek össze (MRT 8: passim). A MRT 10., Békés és Békéscsaba környékét tárgyaló kötete további tíz békési-háti települést tartalmaz (Békés, Békéscsaba, Csabaszabadi, Csárdaszállás, Kamut, Kétsoprony, Köröstarcsa, Mezőberény, Murony, Telekgerendás), ahol összesen 74 halmot regisztráltak (MRT 10: passim; 3. ábra). Vizsgálati területünk keleti részén is készül az újabb MRT-kötet (Gyula, Szabadkígyós, Újkígyós), itt 39 halmot regisztráltak (MRT IV/4).

A fenti kötetek egyéb korok és lelőhelyek mellett a halmokat is a teljesség igényével gyűjtik fel, pontos és megbízható adatokkal, valamint állapotleírással egészítve ki a katasztert. Ehhez képest az elkövetkező halomkataszterezési munkák szakmai és színvonalbeli visszalépést jelentenek. A MRT köteteit mi is nagy haszonnal forgattuk, egyes esetekben jelentősen megkönnyítette munkánkat.

1979-ben Virágh Dénes készített katasztert Ecsedy Istvánnak a tiszántúli kurgánokat tárgyaló könyvéhez (VIRÁGH 1979, 138–139, 4. térképmelléklet; ECSEDY 1979); területünkről

összesen 177 halmot gyűjtött össze (1. táblázat). Ebben a gyűjtésben a szerző önálló levéltári kutatást végzett, főleg az első és a második katonai felmérés alapján, viszont helyszíni terepbejárás és azonosítás nélkül. A kataszter egy szűkszavú lista, helymegjelöléseket nem tartalmaz, továbbá csak egy nagyléptékű térképvázlaton jelöli a halmokat (4. ábra). Mivel Virágh a terepen nem ellenőrizte vissza a térképekből nyert adatokat, ezért viszonylag nagy számban kerültek be a kataszterbe olyan kiemelkedések is, melyek nem halmok, hanem természetes hátak, dombok, ormok stb.

Ezt követően Szelekovszky László ismertette vázlatosan „Békés megye kunhalmjai”-t (SZELEKOVSZKY 1999, passim). Kataszterében a békési-háti részről 123-at sorol fel (1. táblázat). Gyűjtése tartalmában elnagyolt, formájában kivonatos; a lista helymegjelölő koordinátákat nem tartalmaz; térképmelléklete nehezen értelmezhető (5. ábra).

2001-ben a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területén az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete is összeállított egy halomkatasztert (ELTE 2001), melyhez kimásolták Virágh Dénes fentebb már ismertetett adatait (VIRÁGH 1979, 138–139, 4. térképmelléklet). Ez a munka a pontatlan azonosító koordináták miatt gyakorlatilag használhatatlan, és helyszíni terepbejárások sem történtek közben. A lista területünkről 25 olyan halmot tartalmaz, melynek a koordinátái többé-kevésbé megfelelnek a valóságnak (100 m-en belül pontosak) (1. táblázat).

A 2002. évvel lezárult ún. Kunhalom-program keretében a Békési-hát halmjai is felmérésre kerültek (KUNHALOM-PROGRAM 2002; TÓTH-TÓTH 2004). A program Tóth Albert szakmai koordinálása mellett zajlott, de számos civil szervezet és önkéntes is részt vett a felmérésben, a Békési-háton például Szelekovszky László is végzett gyűjtést. Ez a kataszter az előző háromnál már részletesebb, sokoldalúbb és pontosabb, viszont területünkről mindössze 69 halmot tartalmaz (1. táblázat; 6. ábra). A felmérés hátránya, hogy nagy számmal kerültek be az adatbázisba olyan természetes magaslatok, amelyek nem is halmok (ezek száma 17, mely az összes általuk felmért objektum 19,8%-a). (A 2002. évi alapfelmérés és jelen beszámoló eredményeinek összehasonlítására később részletesen visszatérünk.)

A 2008. évi felmérés tárgya és a kutatás módszerei

Halomnak nevezte az alföldi nyelvhasználat mindazon kiemelkedéseket, melyek az elmúlt régészeti korokból maradt, jól érzékelhetően ember alkotta (mesterséges), kúpszerű kiemelkedései a tájnak. A *kunhalom* kifejezés a 19. században született a nyelvújítás hatására, tehát egy mesterségesen képzett összetett szó; első alkalommal Horvát István egy 1825-ös írásában találkozunk vele (HORVÁT 1825, 68–71. rész). A kor kutatói még azt gondolták, hogy a halmos temetkezések a kunokhoz köthetők, a 20. századi hitelesítő feltárások azonban ezt megcáfolták. A nép a kunhalom szót nem ismerte (és földrajzi köznévként sem használta), hiszen például „Hegyes-kunhalom” vagy „Fekete-kunhalom” nevekkel sohasem találkozunk. Azonban mint szakkifejezés meghonosodott nyelvünkben, és a társadalom is széles körben használja. A mai régészeti felfogás szerint nem szerencsés a kunhalom terminus alkalmazása, helyette a halomsírokra a *kurgán*, a lakóhalmokra a *tell* kifejezést, ha pedig általános értelemben használjuk, akkor a *halom* szót javasoljuk.

Az archeológia eredetük szerint alapvetően két csoportra osztja a halmokat. Túlnyomó többségük *halomsír (kurgán)*, mely a nomád lovas népek hagyatéka. Jóval kisebb számban találhatók meg a *lakóhalmok (tellek)*, melyek települések voltak, és a folyamatosan egy helyben élésnek köszönhetik létrejöttüket.

A felmérés elsődleges célja a természetvédelmi és tájképi értékkel bíró, valamint az eddig nem ismert halmok felkutatása volt, ezért a kataszterezéssel együtt természetiállapot-felmérést is végeztünk, azonban a régészeti és tájrégészeti szempontokat is mindvégig szem előtt tartottuk.

Kutatási módszerünk, hogy a szakirodalmi, levéltári, adattári gyűjtést és a terepbejárási munkákat párhuzamosan végezzük. Ez azt jelenti, hogy ha bármilyen új adat, hivatkozás kerül elő, azt igyekszünk minél előbb a helyszínen is visszaellenőrizni. Így egy folyamatosan bővülő, teljességre törekvő adattár jön létre. Célunk, hogy minden egyes halomról gyűjtsünk információkat, és a lehetőségekhez mérten megpróbáljuk több oldalról, több szemszögből is megvizsgálni őket.

Azért kell hangsúlyozni az adatok fontosságát, mert egyedül ezekből tudunk kiindulni, ezek alkotják a kutatás gerincét és alapját. Ezért érthetetlen, hogy az eddigi halomkataszterezési munkák legtöbbször miért csak érintette, de nem igazán hasznosította a kéziratos térképeket, levéltári és adattári forrásokat, melyek összessége pedig kimeríthetetlen „aranybányának” tűnik. Egy adott területen a helyi viszonyokat (földrajzi adottságokat, régészeti jelenségeket, a néprajzi kultúrát stb.) is figyelembe kell vennünk, hogy hiteles és pontos képet kapjunk. Ahhoz azonban, hogy ismereteinket bővítsük, több szálon kell elindulnunk, több kutatási területen vizsgálódnunk, s ez a feladat hosszútávon csak csapatmunkában végezhető el.

Külön kell szólnunk a kéziratos térképek jelentőségéről (1–2. kép; BML 2008). Igyekeztünk a terület minden érdemi, halmainkról közvetlenül vagy közvetve információkat hordozó térképét felkutatni és feldolgozni. Különösen fontos ez, hiszen régi térképeink hűen tükrözik egy adott időszak földrajzi környezetét, a térforma és vízrajz jellemzőit, a táj változását, határrészek, települések, dűlőutak, tanyák létrejöttét, megszűnését, átalakulását, a határok nyomvonalait, régi faluhelyeket, templomromokat, keresztek, épületeket s egyéb emberi létesítményeket, a nevek történeti rétegződését, változásait, a növényzeti borítottságot, művelési ágakat stb.. És míg az írott adatokból sokszor csak egy név, körülmény vagy esemény bontható ki, addig a térképek a vizsgált tárgy térben való helyzetét, fekvését is megmutatják. *„A térképet nem helyettesítheti az adott területről készült részletes leírás sem, mivel annak alapján nem tudjuk a felszínt úgy megismerni, mintha térképen szemlélnénk azt. [...] Az írásos adatok sok esetben nem nyújtanak részletes, kielégítő magyarázatot a települések kialakulására és földrajzi helyzetére. [...] A múlt térképeinek tanulmányozása alátámaszthatja a történelmi események hitelességét, ugyanakkor új adalékokat nyújthat a [...] történelmi kutatásokhoz.”* (DOMOKOSNÉ-DOMOKOS 1988, 7–8.). Nem véletlen például, hogy a fontosabb határpercek határjárásait nem csak oklevélben rögzítették, de külön e célból térképet is készítettek hozzájuk.

A kéziratos térképeken a halmokat még következesen – külön erre a célra fenntartott ábrázolással, például pillecsíkozással – jelölték. Ennek oka, hogy a tájékozódásban és a határviszonyok rögzítésében betöltött szerepük a mainál lényegesen nagyobb volt. Ritkán így is előfordulhat ingadozás egy-egy térképszelvényen, főleg a nevek (a névírás) terén, ez azonban a térképalkotók helyismeretének hiányával vagy idegen származásával magyarázható (a katonai felméréseket például osztrák mérnökök végezték, akik saját hallásuk után jegyezték le a neveket, ezért számos elírás történt). Ezzel együtt, ha egy régi kéziratos térképen egy kiemelkedést halomként tüntetnek fel és a környező, jól ismert halmok is ugyanezt a jelölést kapták, biztosak lehetünk benne, hogy a vizsgált magaslat is halom, legalábbis a térkép alkotója szerint az. Nekünk pedig – az esetek túlnyomó többségében – nincs jogunk ezt felülbírálni, megkérdőjelezni, hiszen a rajzoló a kérdéses halmot még a 18–19. századi, sokkal eredetibb állapotában látta, mi pedig már csak a nagyléptékű tájátalakítás és intenzív mezőgazdasági művelés utáni képét ismerjük.

A régi térképek számunkra azért is lényegesek, mert legtöbb esetben csak ezeken szerepelnek a már nem létező halmok. A még ma is meglévő összeállítás mellett az elpusztított halmok számbavétele is kikerülhetetlen feladat, hiszen ezek ismerete nélkül nem vizsgálható a halmok rendszere, egymáshoz való viszonya, sűrűsége, térbeli elhelyezkedésük jellemzői stb. Arról

nem is beszélve, hogy minden egyes halom (akár létező, akár már nem) egy-egy lelőhely, amit nyilvántartásba kell venni. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a mára teljesen elszántott (esetleg elhordott) halmok az egykori történeti talajszint alatt még magukban rejthetik eredeti, központi temetkezésüket. Ezért csak akkor tekintettünk már nem létezőnek egy halmot, ha teljes egészét elpusztították, vagy ha annyira elszántották, hogy a terepen már nem lehetett azonosítani. Minden más esetben létező halomról beszélünk, még akkor is, ha már csak kisebb kiemelkedésként mutatkozik, esetleg csonk vagy darabka áll belőle.

Minden azonosított halmot helyszíni szemle során a terepen is felkerestünk és feljegyeztük legfőbb adataikat: felmértük állapotukat, a növényzeti borítottságot és annak minőségét, műholdas helymeghatározással felvettük központi koordinátájukat, megbecsültük relatív magasságukat és átmérőik hosszát. Az állapotfelmérésnél a kutatás eredeti céljának megfelelően a táj- és természetvédelmi szempontok domináltak.

A vizsgált terület körülhatárolása és a felmért halmok száma

Békési-hát alatt a következő területet értjük (1. ábra): a mai Békés megyének a Köröstől (Hármas, Kettős- és Fehér-Körös) délre eső része a Csanádi-hátig (vagyis a volt Csanád vármegyéig). Elkerülendő a települések közigazgatási határainak megbontását, a felmért terület tartalmazza Köröstarcsa, Mezőberény, Békés, Békéscsaba és Gyula Köröstől északra lévő, jobb parti részeit is. Ugyanezen okból viszont Gyomaendröd Maros-Körös közti, bal parti része nem szerepel kataszterünkben, mert e település nagyobbik fele már a nagy-sárréti táj része. A KMNPI működési területéhez tartozik továbbá a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Körös-hullámtér, melynek szintén feltérképeztük halmait, és melyet ugyancsak a Békési-háthoz számítottunk.

Ezen a tájon – melynek azonban gyakorlati célból mesterséges határokat szabtuk – ma 36 település vagy településrészlet található, ezek közül 32 rendelkezik halommal. A felmért települések (és azok kiterjedése): Békés (12.723 ha), Békéscsaba (19.393 ha), Békéssámson (7.121 ha), Békésszentandrás (7.745 ha), Csabacsüd (6.685 ha), Csabaszabadi (3.271 ha), Csárdaszállás (5.416 ha), Csorvás (9.018 ha), Gádoros (3.813 ha), Gerendás (4.078 ha), Gyula (25.580 ha), Hunya (3.257 ha), Kamut (6.048 ha), Kardos (4.279 ha), Kardoskút (7.658 ha), Kétegyháza (5.049 ha), Kétsoprony (5.124 ha), Kondoros (8.184 ha), Köröstarcsa (6.280 ha), Kunszentmárton (1.404 ha), Mesterszállás (293 ha), Mezőberény (11.853 ha), Mezőtúr (1.277 ha), Murony (3.568 ha), Nagyszénás (9.556 ha), Orosháza (20.222 ha), Öcsöd (1.127 ha), Örménykút (5.456 ha), Pusztaföldvár (5.713 ha), Szabadkígyós (4.556 ha), Szarvas (16.157 ha), Szelevény (405 ha), Telekgerendás (7.237 ha), Tiszaföldvár (50 ha), Tótkomlós (12.536 ha), Újkígyós (5.492 ha). A felmért terület összesen 257.624 ha (vagyis közel 2576 km²) kiterjedésű.

Összesen 570 halmot regisztráltunk (település szerinti eloszlásukat a 2. táblázat foglalja össze; 7. ábra). Beszámolónk a 2011. december 31-ig tudomásunkra jutott halmokat tartalmazza. (Újabb térképek és források előkerülésével és feldolgozásával a közeljövőben még további halmok kerülhetnek elő.)

A halmok jelentőség-beosztása

A halmok nagy mennyisége és eltérő természetvédelmi, történeti és tájképi értékessége megkívánja, hogy bizonyos kategóriákat állítsunk fel rangsorolásukra. Mivel a felmérés elsődleges célja a természetvédelmi és táji szempontból értékes, de eddig ismeretlen halmok feltérképezése volt, ezért a jelentőség-beosztás is ennek figyelembe vételével történt. Azért van szükség az értékességi rangsorolásra, hogy a gyakorlati védelem megkezdésekor dönteni lehessen, mely halmok élveznek elsőbbséget. Ahhoz ugyanis, hogy gyakorlati védelmük megindulhasson, ismernünk kell a legfontosabb, legvédendőbb, legveszélyeztetettebb halmok sorát. Természetesen a jelentősnek minősített halmok előnyt élveznek, mert ezek esetében „még van mit megmenteni”. Egy hétfokú skálát (1–6 és 0) dolgoztunk ki, melynél a *jelentős* halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a *nem jelentős* a 4-es és 5-ös, a már *elpusztított* halmok pedig a 6-os és 0-s kategóriába kerülnek (2. táblázat).

1-es kategória. Minden löszfalnövényzettel rendelkező halmot ide soroltunk, továbbá azokat az értékes halmokat, melyek alapvető, meghatározó elemei a tájnak. Ezek száma 25, mely az összes 4,4%-a.

2-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyeken összefüggő, de kevésbé értékes gyep található, vagy tájképileg nagyobb jelentőséggel bírnak. Ezekből 19 található, mely az összes 3,3%-a.

3-as kategória. A tájképileg már jelentőséggel bíró (1,1 m-nél magasabb), valamint a régészetiileg vagy történetileg kiemelkedő halmokat soroltuk ide (utóbbiak általában fontos lelőhelyek, például középkori templomalapot, temetőt rejtjenek magukban). Ezek száma 90, mely az összes 15,8%-a.

4-es kategória. Azok a halmok szerepelnek itt, melyek természetvédelmi és tájképi értéke nem meghatározó, felületük legnagyobb részét szántják, fennmaradásukat azonban egy rajtuk vagy közelükben található objektum (háromszögelési pont, dűlőút, útszél, faszor, erdősáv, gypszsél, csatornaszél stb.) elősegítheti. Ezek közül 124-et térképeztünk fel, mely az összes 21,8%-a.

5-ös kategória. Ezek a halmok tájképileg nem meghatározók (általában 1 m-nél alacsonyabbak), egész felszínük mezőgazdasági művelés alatt áll. Sokuk sajnos már közel áll a 6-os kategóriához, vagyis hogy teljes mértékben elszántsák őket. Számuk 152, ez az összes felmért halom 26,7%-a.

6-os kategória. Ide tartoznak az elpusztított halmok közül azok, melyeket elszántottak vagy elhordtak, vagyis földfelszíni részük megsemmisült (halomhelyek). Ezek nyilvántartásba vétele azért is fontos, mert többségüknél a föld alatt valószínűleg még fellelhető a halom alaptemetkezése, illetve egyéb, ehhez kapcsolódó régészeti objektum. Számuk 86, mely az összes 15,1%-a.

0-s kategória. A halmot alaptemetkezésével együtt elpusztították. Leggyakoribb eset, hogy az egész halmot (legtöbb esetben az alatta lévő oromvonulatot, hátat is) elbányászták. Előfordul még – általában belterületeken –, hogy a halmot elplanírozták, helyét feltöltötték és beépítették. Ezekből 74-et találtunk, mely az összes 12,9%-a.

A jelentős halmok száma összesen (1–3 kategória) 134 (23,5%), a nem jelentős (4–5 kategória) száma 276 (48,5%), elpusztítottnak tekinthető (6 és 0 kategória) 160 halom (ez 28%-ot tesz ki). – Természetesen egy halom jelentőség-besorolása megváltoztatható abban az esetben, ha újabb növényzeti, régészeti, történeti stb. adat kerül elő róla.

A 2002. és a 2008. évi felmérés eredményeinek összehasonlítása

Érdeemes összehasonlítani az általunk kapott eredményeket és jelentőség-beosztás szerinti arányokat a 2002. évi halomkatasztrozési munkálatok adataival (2. táblázat; 6–7. ábra). Azért nyújt ez a felmérés kellő összehasonlítási alapot számunkra, mert ez alapján állította össze a minisztérium a végül nyilvántartásba vett halmokat; magyarul szólva: a 2002. évi *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis* halmai azok, melyeket a hivatalos természetvédelem eddig ismert (KUNHALOM-PROGRAM 2002).

A legszembetűnőbb a végeredményként kapott halmok száma. 2002-ben ez a szám 68, mely a 2008-ban általunk felderített 570 halomnak mindössze a 11,9%-a. Fel kell tenni a kérdést, hogy hogyan lehetséges ekkora eltérés az eredmények között? Ennek összetett okai vannak, de a legfőbb problémákat a kutatás módszertanában célszerű keresni. A 2002. évi felmérést végzők ugyanis nem éltek a 18–19. századi kézíratos térképek nyújtotta lehetőségekkel, pedig ez az elsőszámú, leggazdagabb forrása a halmok felderítésének. Emellett a helytörténeti, néprajzi, névtani stb. munkákra sem fordítottak elegendő figyelmet, pedig ezek is számtalan adalékkal szolgálhatnak (nevek, lelőhelyek, népi eredetmondák stb.). Továbbá a program irányítói, koordinátorai a felmérés legmunkaigényesebb és legfelelősségteljesebb részét, a halmok felderítését és felmérését nem szakemberekre bízta, hanem önkéntesekre. Ez önmagában még nem lenne baj, hiszen a széles társadalmi bázis nagyon szerencsés és támogatandó, de csak abban az esetben, ha ezt folyamatos kapcsolattartás, tanácsadás kíséri, majd komoly szakmai visszaellenőrzés követi. A 2002. évi felmérés esetében azonban ezek elmaradtak (így lehetséges, hogy például olyan kiemelkedések is bekerültek az adatbázisba, amik nem is halmok). A 2002. évi adatbázis hiányosságait mutatja, hogy azóta az Alföldnek nem csak az általunk vizsgált területén, de más pontjain is igény mutatkozott újabb felmérésekre. Így a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság működési területének Csongrád megyei részén (BALÁZS 2006) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (SZIGETVÁRI 2007): előbbi munka meghatározta, utóbbi legalább meghatározta a természetvédelem által addig ismert halmok számát.

A 2002. évi országos felmérés elsődleges céljai között szerepelt, hogy a még ténylegesen fennálló, legértékesebb halmokról nyerjenek információkat. A már nem létező halmokat (6 és 0 kategóriák) nemigen vették figyelembe, pedig a felméréskor elvileg az elhordott halmokat, illetve a halomhelyeket is gyűjtötték (TÓTH–TÓTH 2004). Ennek ellenére az elpusztított 160 halom közül csak 5 szerepel az adatbázisban (3,1%). Az 1-es, 2-es és 3-as kategóriához tartozó (tehát a jelentős) halmok már nagyobb számban vannak képviselve, számuk 50, ez az általunk is felmért 134 jelentős halom több mint egyharmada (37,3%-a). A 4-es és 5-ös kategóriákban szereplő, tehát a kevesebb jelentőséggel bíró halmok a 2002. évi felmérésben már jóval kisebb százalékban jelentkeznek: a 4-es kategóriában 4 halom (3,2%), az 5-ös kategóriában pedig mindössze 9 halom szerepel (5,9%).

A 2002-ben elkészült Országos kunhalom-kataszter és adatbázis (a vázolt problémák ellenére is) óriási előrelépést jelentett a felmérési munkálatokban, hiszen előtte ilyen mértékű összefogás és szervezés (egy-két helyi kezdeményezést leszámítva) nem történt. Látnunk kell azonban, hogy – főleg a legalacsonyabb, nem jelentős halmok esetében – a kapott eredmények nem elégségesek, ezért a hiányok pótlása és a kimaradt halmok adatbázisba való felvétele feltétlenül szükséges.

A békési-háti halmok néhány sajátossága

A halmok a legnagyobb számban és sűrűségben a nagyobb vizek, az ún. Ós-Maros-medrek (GAZDAG 1960), a Hármás-Körös, Kettős-Körös, Fehér-Körös és mellékágaik, a Hajdú-völgy, Kondoros-völgy, Kakas-szék-ér, Száraz-ér stb. mentén (Kétegyháza és Gyula környéke; Békés, Mezőberény, Köröstarcsa és Csárdaszállás vonala; Szarvas és Békésszentandrás környéke), valamint az ezeket kísérő, hosszan elnyúló oromvonalakon található meg (Orosháza, Csorvás, Újkígyós vonala stb.) (7. ábra).

A 421 méretadattal rendelkező halom átlagos relatív magassága 1,1 m, átlagos alapátmérője 50 m és 31 m. Legnagyobb a békésszentandrás Gödény-halom (10,9 m), a legkisebbek pedig csak 0,1 m-es magasságot mutatnak.

A Békési-hát halmi karakteresek, sok közülük viszonylag nagyméretű, bár a Csongrád megyei részekhez (BEDE 2009a) vagy a Csanádi-háthoz (BEDE 2010a) viszonyítva valamivel kevesebb a természetvédelmi szempontból jelentős halmok aránya. Ez leginkább annak köszönhető, hogy a békési táj igen jó minőségű talaját nagymértékben kiélte az ember, minden talpalatnyi földet megművelt, ezért az egészen kicsi, sok esetben névtelen halmok is sorra tűnnek el. Feltűnő az elpusztított halmok aránya.

A vizsgált terület még értékes növényzettel rendelkező halmi az eddigi lösztáj-kutatási tapasztalatoknak megfelelően (CSATHÓ 2010; BEDE et al. 2012) itt is legtöbbször közigazgatási határponti helyzetük miatt maradhattak viszonylag érintetlenek. Ilyen, löszfelnövényzettel (taréjos búzafűvel) bíró kurgánok például: a Czibula-halom, Kovács-halom, Jukai-halom, Zöld-halom (Szarvas–Csabacsúd), Nádas-halom (Szarvas–Békésszentandrás), Miklós deák-halom (Örménykút–Gyomaendrőd), Szőr-halom (Csabacsúd–Kardos–Nagyszénás), Világos-halom (Nagyszénás–Orosháza–Csorvás), Gerenes-hát (Orosháza–Csorvás), Mikó halma (Gyula), Nagy-halom (Kétegyháza–Gyula) vagy a Kun-halom (Kétegyháza–Szabadkígyós). A tájban többek között már Tóth Tamás – elsősorban Szarvas környékén (TÓTH 2003: passim) – és Kertész Éva (KERTÉSZ 2000: 19, 33) végzett bizonyos halmokon florisztikai adatgyűjtést, de az eddig nem ismert jelentős növényzetű halmok flóráját is ajánlatos lenne megvizsgálni.

Természetvédelmi feladatok

Az 1996-ban életre hívott LIII. törvény 23. §-ában foglaltak alapján a törvény erejénél fogva védelem alatt áll valamennyi *kunhalom*, továbbá a 28. § szerint mindegyikük országos jelentőségű természeti emlékek minősül. Tehát a törvényes keretek adottak, azonban a széles társadalmi bázis, a kellő szakmai apparátus és főleg az anyagi háttértámogatás még mindig hiányzik, bár vannak biztató, előremutató jelek is. Sajnos a halmok elhordása, az illegális homokkitermelés még napjainkban, a védetté nyilvánítást követően 16 évvel is előfordul. Még általánosabb probléma a szántás és művelés. A legtöbb szántott halom csak 0,2-0,5 m körüli magasságot mutat, és gyakran nevük sincsen. Pedig a legnagyobb veszélynek ezek az alacsony, alig ismert halmok vannak kitéve, mert az 1960-as évek eleje óta egyre intenzívebbé váló, nagyszűlű munkagépekkel történő mezőgazdasági művelés évről évre koptatja, szétteríti anyagukat, míg végül egy természetesnek ható, hátszerű képződmény válik belőlük. Az utóbbi évtizedekben ezek a folyamatok felgyorsultak, így a nem jelentős halmok nagy része belátható időn belül (5-15 év) el fog tűnni! „*Munkánk során nagyon gyakran szembesültünk azzal a ténnyel, hogy földéptéményeink nemhogy a 100-150 évvel ezelőtti helyzethez képest vannak rozoga állapotban, de néha a 20 éve még létező, feltehetően akkor még jó karban lévő halomsírok, tellek és földvárak mára megsemmisültek, vagy a teljes pusztulás határán állnak.*” (CZAJLIK 2004: 28)

A florisztikailag értékes halmok növényzete azért maradhatott fenn, mert nagyságuk, meredekségük vagy határponti szerepük (elzártságuk) miatt nem tudták őket beszántani. A legjelentősebb halmoknál a veszélyt leggyakrabban nem is a földművelés, hanem a becserjésedés (fásítás), a gyomosodás, illetve a bemosódó műtrágya jelenti.

Ezért a minél alaposabb adatgyűjtést és felmérést követően minden jelentősnek ítélt halmot ki kell sajátítani, önálló helyrajzi számmal ellátni, visszagyepesíteni, a cserjéket, fákat eltávolítani, az áthaladó földutakat elvezetni, hosszútávon pedig a halomtestet is rekonstruálni (az elhordott részeket kiegészíteni, újabb bevágásokat, csatornákat betölteni stb.). Hosszútávon az egyetlen megoldás, ha kivesszük őket a művelésből és központilag szabályozott – de akár halmonként egyénileg eltérő – természetvédelmi kezelést alkalmazunk.

Talán a 2010-ben kihirdetett 32/2010. (III. 30.) FVM rendelet ad majd esélyt a természetvédelmi és tájképi szempontból jelentős halmok megőrzésére, ezt a kérdést azonban a gyakorlat és a bevezetendő anyagi támogatási rendszer motiváló, valamint a hatósági szankcionálás elrettentő ereje fogja eldönteni. – A rendelet (1. melléklet 9. pont) kulcsmondata így szól. „A Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszerben rögzített tájképi elemek megőrzése kötelező. A kunhalom területén a gyeptelepítés előkészítéséhez szükséges talajmunkák kivételével bármilyen talajmunka végzése és a fahasználat tilos.”

Fejezetünket Csizmazia György gondolataival zárjuk, aki már az 1980-as évek elején szorgalmazta halmaink törvényes oltalmát. „A kutatási célkitűzés adott és ismert. S látható, hogy ez a munka csak a [...] kutatások integrált szellemi erejével valósulhat meg. Ha a régészek, geodéták, néprajzosok, botanikusok, zoológusok segítik egymást. Cselekednünk kell, nem sírni, de odacsapni az asztalra! Előtte pedig az adatokat feltárni, s megindokolni érveinket.” (CSIZMAZIA 1982: 210)

A Kétegyháza környéki halmokról

Külön fejezetben kell szólnunk a Kétegyháza, Gyula és Szabadkígyós határvidékén található halmokról. Ezek jelentősége ugyanis kiemelkedő, hiszen olyan sűrűségben és csoportosulásokban találhatók meg itt (DÖVÉNYI et al. 1977; 9. ábra), melyet a Maros–Körös közén máshol nem tapasztaltunk. Összesen kb. 80 halmot katasztereztünk ezen a viszonylag kis (kb. 30 km²) kiterjedésű területen. Talán valamilyen központi helye, törzsterülete volt ez a több mint ötezer évvel ezelőtt itt élt gödörsíros kurgánok népének. Ezért e régió halmai további, akár hosszabb távú környezetrégészeti mikrokutatást is megérdemelnének.

A Szabadkígyós–Kétegyháza vasútvonal nyugati és keleti oldalán található egy-egy egészen kis halmokból álló csoportosulás. Ezek azért maradhattak meg viszonylagos épségben, mert a szikes talaj gyenge minősége miatt valószínűleg sohasem szántották őket, esetleg csak igen kis mértékben. E kicsiny kurgánok közül az 1960-as évek végén Gazdapusztai Gyula jó néhányat feltárt (ECSÉDY 1979: 27–33). Jellemző az akkori ásatási módszerekre, hogy több halmot csak részleges elpusztításuk árán sikerült feltárni, sok halom pedig a mai napig magán viseli a közel 55 évvel ezelőtti régészeti kutatás nyomait: központi részük felásva, hosszában átvágva, a föld pedig oldalra kiterítve hever. Sajnos a kiásott földet egyetlen esetben sem temették vissza. E halmok helyreállítása külön programot igényelne.

A Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság előremutató kezdeményezése, hogy a szabadkígyósi nemzeti parki törzsterületen belül következetesen felhagynak a halmok felszínének szántóföldi művelésével. Forgách Balázs tájegységvezetőnek köszönhetően már közel 20 halom szántásból való kivonása történt meg. Ezek a halmok rendszeres kaszálással már rövidtávon spontán begyepesednek; viszont nem javasoljuk felületüket erdőtelepítéshez, mert a felnövő erdő gyökérzetével a régészeti lelőhelyet tönkretelheti, valamint a meglévő tájképi érték is elveszik.

A Kétegyháza környéki halmok nagy vonzerőt jelenthetnek az érdeklődőknek is, és a „kurgánok földje” akár turistacsalogató is lehet, persze csak rendezett, szabályozott formában. Ehhez nagyban hozzájárulhat az 1967-ben szinte teljesen elhordott, eredetileg 6,6 m magas Török-halom, mely a védett terület szélén könnyen megközelíthető, és melynek helyreállítása, újjáépítése a nemzeti park kezdeményezésére és anyagi támogatásával 2011-ben megtörtént.

A békési-háti halmok neveiről

A halmok nevein keresztül keresztmetszetet kaphatunk például a történeti változásokról, vízrajzi viszonyokról, a határhasználatról vagy a tulajdonosok soráról, ezért is hangsúlyozzuk a helynevek eredetiségének fontosságát. A dokumentált 570 halomból 248 rendelkezik névvel (43,5%), 322 pedig névtelen (56,5%). (Ez az arány a feldolgozások előrehaladtával még némileg javulhat.)

A terület helynévkutatása viszonylag jól áll – ez elsősorban Hévvízi Sándornak köszönhető (HÉVVÍZI 1980) –, bár vannak települések, melyeknél még nem történt meg sem az adatgyűjtés, sem a kiadás. Elsőként Szabó Károly 1850-es és Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjteményét kell megemlítenünk (SZABÓ 1850; PESTY 1983), később többek között Tótkomlós (TÁBORI 1957), Mezőberény (ADAMIKNÉ–MOLNÁR 1973), Gyoma (HÉVVÍZI 1977), Békés (SZABÓNÉ–SZABÓ 1983), Békéscsaba (HÉVVÍZI 1998) és Köröstarcsa (BÍRÓ–KALCSÓ 2004) földrajzi neveinek teljes vagy részleges feldolgozása is napvilágot látott. Kéziratban van például Békéssámsón, Gerendás és Szarvas helynévanyaga. A felsorolt helynévgyűjtésekben számos halomnév megtalálható.

Halomneveink a régi vízrajz (Bü-fok halma, Fehér-tói-halom, Hajdú-völgy-halom, Lapály-laponyag, Tavasz-réti-halom, Sió-halom), a térformák, geomorfológiai adottságok (Hosszú-halom, Malom-zugi-halom, Török-szigeti-domb, Péterszögi-halom, Szék-halmok, Vandháti-halmok), növényzeti borítottság (Bodzás-halom, Dinnyés-halom, Nádas-halom, Pöcörcés-halom, Szilva-domb, Szőr-halom, Töviskes-halom, Ürmös-domb), a művelési ágak (Lapos-kerti-halom, Németnyilasi-domb), az állattenyésztés (Bika-halom, Csordás-halom, Gané-halom, Hatvantulkos-laponyag, Járás-halom, Nagy-állási-halom), a határviszonyok (Hármas-halom, Hármashatár, Határ-domb, Jel-domb) emlékéit őrzik. Régészeti-helytörténeti szempontból is érdekesekek, hiszen egy-egy névalakban középkori falu vagy birtoktest nyoma bújhat meg (ilyenek például: Borosgyáni-halom, Diteri-domb, Edelesi-halom, Fövényes-halom, Gödény-halom, Káka-halom, Kakucs-halom, Kopáncs-halom, Mogyorós-halom, Sámsoni-halom, Szarvas-halom, Szentjános halma). Van, amikor a név középkori templomromra (Kápolna-halom, Köves-halom, Téglás-laponyag, Templom-domb), temetőre (Temető-halom), faluhelyre (Csarnahelyi-domb, Gyürkehelyi-halom, Telek-halom) vagy egyéb ősi településre, építményre utal (Földvári-dombok). Gyakran megtörtént esemény vagy néphagyomány emléke maradt fenn bennük (Akasztó-halom, Bódisné halma, Búcsú-halom, Gyilkos-halom, Kapcaszártó, Kolerás, Perló-domb, Porrúgó-halom, Strázsa-halom, Vas-kapu-halom). A leggyakoribb eset azonban, hogy a halom a nevét egykori tulajdonosáról vagy valamely környékbeli személytől vette (Kis Elek-halom, Kovács-halom, Mihály-halom, Miklós deák-halom, Mikó halma, Mózes-halom, Papné halma, Vágiék dombjuk), esetleg a név a halom valamely külső tulajdonságára vagy jellegzetességére utal (Ásott-halom, Filagória, Hármas-halmok, Hegyes-halom, Homokos-dombok, Kálvária-domb, Kerek-halom, Kettős-halom, Kis-halmocska, Kis-kút halma, Laponyag-halom, Lapos-domb, Lyukas-halom, Pincés-halom, Rókás-halom, Szikes-halom). További érdekesség, hogy a 18. században a Békési-hát több pontján meglepedett tótok (szlovákok) családnévei is megtalálhatók a halomnevekben (Ancsin Pista dombja, Bartus-halom, Czibula-halom, Dedenkó, Keglovics-domb, Marinka-halom, Pavel, Zahorec-halom, Velki-halom).

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egyetlen halomnak sem adtunk mesterségesen kitalált fantázianevet, kizárólag eredeti forrásokból és gyűjtésekből származó neveket használunk. Nem értünk egyet ugyanis azzal a nézettel, hogy ha egy halomnak nincsen neve (sokszor azért, mert nem is néztek kellőképpen utána), akkor adni kell neki. Hosszútávon ez azért is veszélyes, mert ha időközben előkerül a halom eredeti, természetes neve, akkor már igen nehéz felcserélni a már köztudatba ivódott, rögzült, nyilvántartásba vett mesterséges névvel.

Összefoglalás

Csongrád megye tiszántúli (BEDE 2009a) és a Csanádi-hát (BEDE 2010a) halmainak felmérését követően a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területének békési-háti részén folytattuk a kutatást (további 36 települést érintve, összesen 257.624 ha kiterjedésű területen). A felmérés 2008-ban történt, pontosításokat 2011-ben végeztünk. A 18–20. századi kéziratok és későbbi nyomtatott térképeken kívül felhasználtuk a levéltári forrásokat, adattári jelentéseket, helytörténeti, régészeti, néprajzi, névtani és természettudományos irodalmat is. Összesen 570 halmot regisztráltunk. Ezek közül 248 rendelkezik névvel (43,5%), 322 pedig névtelen (56,5%). A felmérés során egy hétfokú skálát dolgoztunk ki a halmok rangsorolása céljából, hogy a legjelentősebbeknél minél előbb megindulhassanak a konkrét természetvédelmi intézkedések. A jelentős halmok az 1-es, 2-es és 3-as, a nem jelentősek a 4-es és 5-ös számot kapták, a már elpusztított halmok pedig a 6-os és 0-s jelölést. A jelentős halmok (1–3 kategória) száma összesen 134 (25,5%), a nem jelentősek (4–5 kategória) száma 276 (48,4%), nem létezőnek tekinthető (6 és 0 kategória) 160 halom (ez 28,1%-ot jelent). A gyakorlati védelem egyre sürgetőbb feladat, hiszen a nagyszűlyű mezőgazdasági munkagépek és a művelés a legalacsonyabb s egyben a legnagyobb számban lévő halmokat belátható időn belül (5-15 év) el fogja pusztítani, ezért ezeket minél előbb ki kell venni a szántóföldi művelés alól.

Irodalom

- ADAMIK Mihályné – MOLNÁR Ambrus 1973: Mezőberény határának története és helynevei. In: *Mezőberény története II.* Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény. 119–178.
- BALÁZS Réka 2006: A kunhalmok kataszterezésének tapasztalatai a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság működési területén – Experiences of land-registering tumuli in the region of the directorate of Kiskunság National Park. In: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* Szerk.: Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán. Szeged. 69–77.
- BEDE Ádám 2008: *Szentes halmjai – Mounds in Szentes.* Szentesi Műhely Füzetek 10. Szentes.
- BEDE Ádám 2009a: Beszámoló a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság Csongrád megyei halmainak 2007. évi felméréséről – Account of mound survey in 2007 in the parts of Csongrád county belonging to the Körös-Maros National Park Directorate. *Crisicum* 5: 7–27.
- BEDE Ádám 2009b: Halmok Nagymágocs és Árpádhalom határában. In: *Írások Nagymágocs múltjáról.* Szerk.: Mód László – Tóthné Rostás Ágnes. Nagymágocs. 19–43.
- BEDE Ádám 2009c: *Jelentés a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság nagy-sárréti halmairól. (A 2009. évi felmérés eredményei).* Kézirat. Szentes–Szarvas. Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (Szarvas) Irattára 803/2009.
- BEDE Ádám 2010a: Beszámoló a Csanádi-hát halmainak felméréséről – Account of mound survey in East Csanád (Békés County, Hungary). *Crisicum* 6: 7–31.

- BEDE Ádám 2010b: Vázlat három mindszent halomról. In: „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.*”. *Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből. 2003–2009.* Szerk.: Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna. Vácrátót. 255–258.
- BEDE Ádám s. a.: Beszámoló a Békés megyei Kis-Sárrét halmainak felméréséről. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010.* Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest. Sajtó alatt.
- BEDE Ádám – CSATHÓ András István – CSATHÓ András János 2012: Előzetes beszámoló a Csanádi-hát halmainak aktuális botanikai felméréséről. *Kitaibelia* 17(1): 80.
- BÍRÓ Ferenc – KALCSÓ Gyula 2004: *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere.* Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.
- BML 2008: *A Békés Megyei Levéltár térképei.* DVD. Gyula–Budapest.
- CZAJLIK Zoltán 2004: Régészeti-természetvédelmi örökségünk. A magyarországi földépitmények – pusztuló halomsírművek. *Magyar Múzeumok* 10(4): 28–30.
- CSATHÓ András István 2010: A mezsgyék természetvédelmi jelentősége a Csanádi-háton. In: „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.*”. *Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből. 2003–2009.* Szerk.: Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna. Vácrátót. 230–233.
- CSIZMAZIA György 1982: A kurgánok gerinces állatainak vizsgálata. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 1982: 209–214.
- DOMOKOSNÉ MEGYESI Éva – DOMOKOS Tamás 1988: *Adatok Békés megye térképtörténetéhez (a XVI. század elejétől 1918-ig).* »Fekete könyvek« kultúrtörténeti sorozat 15. Békéscsaba.
- DÖVÉNYI Zoltán – MOSOLYGÓ László – RAKONCZAI János – TÓTH József 1977: Természeti és antropogén folyamatok földrajzi vizsgálata a kigyósi puszt területén – Geographical survey of natural anthropogen processes on the puszt Kígyós. *Békés Megyei Természetvédelmi Évkönyv* 2: 43–72., 161–163., 174–176.
- ECSÉDY István 1977: A Szeghalom vidéki halmokról. *Békési Élet* 12: 159–166.
- ECSÉDY István 1979: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary.* Fontes Archaeologica Hungariae. Budapest. 1–85.
- ELTE 2001: *Kunhalom és földvár kataszter.* Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete által átadott lista alapján. Kézirat. KÖH Szegedi Regionális Irodájának adattára, KÖI Sze 507/2001; KMNPI Irattára.
- GAZDAG László 1960: Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén – Alte wasserläufe und verlassene flussbetten in der umgebung von Orosháza. *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 1960: 257–306.
- GAZDAPUSZTAI Gyula 1967: Chronologische Fragen in der Alfölder Gruppe der Kurgan-kultur. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–1967/2: 91–100.
- GAZDAPUSZTAI Gyula 1968: A „kunhalmok”. Az őskor érdekes vallástörténeti emlékei. *Világosság* 9: 399–401.
- HAAN Lajos 1870: *Békés vármegye hajdana. I. Történelmi rész. II. Oklevéltári rész – Diplomatarium Békessiensis.* Pest.
- HÉVVÍZI Sándor 1977: Gyoma földrajzi nevei. In: *Gyomai Tanulmányok.* Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma. 421–483.
- HÉVVÍZI Sándor 1980: A Békés megyében megindult helynévgyűjtésről és az eddig megjelent névtani munkákról. *Névtani Értesítő* 3. szám: 84–86.
- HÉVVÍZI Sándor 1998: Békéscsaba helynevei. In: *A művelődés évszázadai Békéscsabán.* Szerk.: Käfer István – Köteles Lajos. Békéscsaba. 62–165.
- HORVÁT István 1825: *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből.* Pest. Jegyzetekkel ellátott hasonmás kiadása: *A magyar nemzet eltitkolt évezredei* 3., 2001.
- KARÁCSONYI János 1896: *Békésvármegye története* I–III. Hely nélkül [Gyula].

- KERTÉSZ Éva 2000: Adatok a Dél-Tiszántúl flórájához – Data concerning the flora of South-Tiszántúl. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 21: 5–48.
- KOZMA Béla 1910: A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön. *Földrajzi Közlemények* 38: 437–443.
- KUNHALOM-PROGRAM 2002: *Országos kunhalom-kataszter és adatbázis*. Kézirat. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Természetvédelmi Hivatala, Budapest – Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás. KMNPI Irattára.
- MKF 2005: *A második katonai felmérés. 1819–1869. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság nagyfelbontású, színes térképei*. DVD. Budapest.
- MRT 8: JANKOVICH B. Dénes – MAKKAY János – SZÖKE Béla Miklós 1989: *Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás*. Magyarország régészeti topográfiája 8. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest.
- MRT 10: JANKOVICH B. Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA István 1998: *Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke*. Magyarország régészeti topográfiája 10. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest.
- MRT IV/4. *Békés megye régészeti topográfiája IV/4. A volt gyulai és sarkadi járás*. Szerk.: Szatmári Imre. Előkészületben.
- PESTY Frigyes 1983: *Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Pesty Frigyes helynévtárból*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 11. Közzéteszi: Jankovich B. Dénes. Békéscsaba.
- SZABÓ Ferencné – SZABÓ István 1983: Békés földrajzi nevei. In: *Békés város néprajza*. Szerk.: Dankó Imre. Hely nélkül [Békés]. 93–177.
- SZABÓ Károly 1850: A magyar helynevekről. Körös-tartsa helynevei. *Új Magyar Múzeum* 1(1): 370–377.
- SZELEKOVSZKY László 1999: *Békés megye kunhalmjai*. Békéscsaba.
- SZIGETVÁRI Csaba 2007: Kiemelkedő értékek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Süvöltő* 16(3): 12–13.
- TÁBORI György 1957: Tótkomlós földrajzi nevei. *Körös népe* 2: 71–84.
- TÓTH Albert – TÓTH Csaba 2004: A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: *A kunhalmokról – más szemmel*. Szerk.: Tóth Albert. Kisújszállás–Debrecen. 171–180.
- TÓTH Tamás 2003: Újabb adatok a Dél-Tiszántúl flórájának ismeretéhez. *A Puszta* 20: 135–169.
- VIRÁGH, Dénes 1979: Cartographical Data of the Kurgans in the Tisza Region. In: Ecsedy, I.: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. *Fontes Arheologici Hungaricae*. Budapest. 119–148.

Author's address:

Bede Ádám
H-6600 Szentes
Budai Nagy Antal utca 18/A.
bedeadam@gmail.com

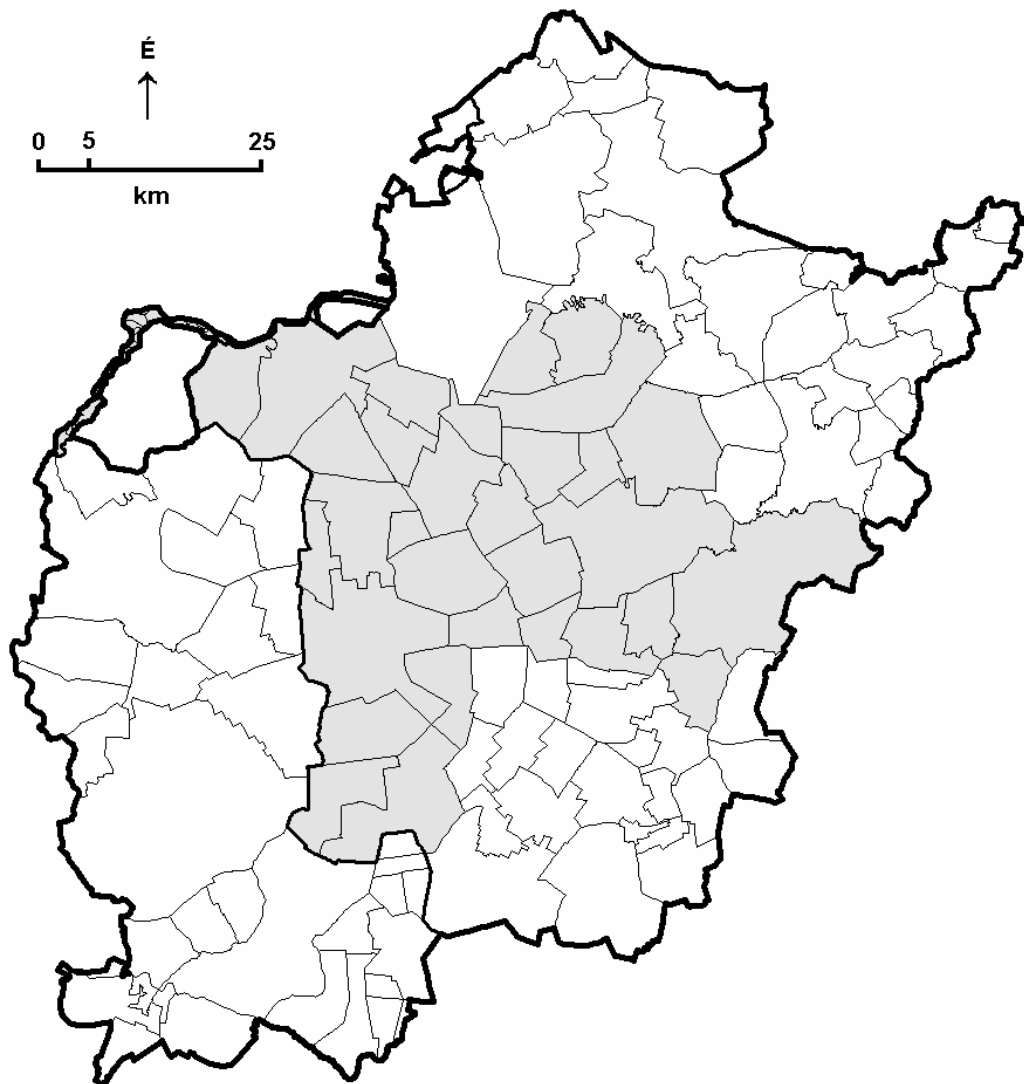
Település	Virágh 1979	Magyarország Régészeti Topográfiaja (MRT)	Szelekovszky 1999	EL/TE 2001	Kunhalom- program 2002	Jelen felmérés 2008
Békés	13	25	21	0	6	62
Békéscsaba	2	8	8	1	2	18
Békéssámson	3	–	0	0	0	9
Békésszentandrás	16	19	17	4	9	31
Csabacsúd	3	3	3	1	1	4
Csabaszabadi	3	0	0	0	0	4
Csárdaszállás	11	12	8	0	7	20
Csorvás	2	–	2	0	1	12
Gádoros	0	–	0	0	0	1
Gerendás	0	–	2	0	0	7
Gyula	27	31	8	3	10	69
Hunya	0	0	0	0	0	0
Kamut	1	0	0	1	0	1
Kardos	0	0	0	0	0	1
Kardoskút	3	–	2	1	1	9
Kétegyháza	22	–	1	5	1	75
Kétsoprony	0	0	0	0	0	1
Kondoros	3	0	0	0	0	4
Köröstarcsa	15	12	9	1	4	25
Kunszentmárton	1	–	–	0	1	1
Mesterszállás	0	–	–	0	0	0
Mezőberény	13	12	9	1	3	41
Mezőtúr	1	–	–	0	0	4
Murony	2	2	1	0	0	2
Nagyszénás	5	–	0	0	3	9
Orosháza	2	–	1	0	0	28
Öcsöd	0	–	–	0	0	3
Örménykút	5	6	5	1	5	8
Pusztaföldvár	0	–	0	0	0	3
Szabadkígyós	0	3	0	0	1	17
Szarvas	19	25	22	4	12	54
Szelevény	0	–	–	0	0	0
Telekgerendás	3	3	3	2	1	4
Tiszaöldvár	0	–	–	0	0	0
Tótkomlós	2	–	0	0	1	16
Újkígyós	0	5	1	0	0	27
Összesen	177	[166] –	123	25	69	570

1. táblázat: A Békési-hát területén történt halomkatasztrozési munkálatok eredményei
Table 1: Mound survey works in the Directorate part of the Central Békés region

Település	1		2		3		4		5		6		0		Összesen	
	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008	2002	2008
Békés	0	1	0	0	4	8	1	11	0	18	0	14	1	10	6	62
Békéscsaba	0	0	2	2	0	3	0	2	0	2	0	3	0	6	2	18
Békéssámson	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	1	0	3	0	9
Békésszentandrás	3	4	1	1	2	6	0	5	0	2	1	6	1	7	8	31
Csabacsúd	1	1	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	1	4
Csabaszabadi	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	0	0	0	0	0	4
Csárdaszállás	1	1	1	1	1	1	1	2	2	8	0	1	1	6	7	20
Csorvás	0	0	0	0	1	2	0	1	0	3	0	6	0	0	1	12
Gádoros	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Gerendás	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	1	0	1	0	7
Gyula	2	3	1	1	4	20	1	11	2	14	0	11	0	9	10	69
Hunya	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kamut	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Kardos	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Kardoskút	0	0	0	0	1	2	0	3	0	0	0	2	0	2	1	9
Kétegyháza	1	4	0	2	0	5	0	40	0	22	0	2	0	0	1	75
Kétsoprony	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Kondoros	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3	0	0	0	0	0	4
Köröstarcsa	0	0	0	0	3	9	1	4	0	7	0	3	0	2	4	25
Kunszentmárton	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Mesterszállás	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezőberény	0	1	1	3	1	4	0	9	0	15	1	6	0	3	4	41
Mezőtúr	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	0	4
Murony	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Nagyszénás	1	2	0	0	1	4	0	0	1	2	0	1	0	0	3	9
Orosháza	0	1	0	0	0	4	0	7	0	12	0	3	0	1	0	28
Öcsöd	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	3
Örménykút	1	1	2	2	0	0	0	0	2	3	0	2	0	0	5	8
Pusztaföldvár	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	0	3
Szabadkígyós	0	0	1	2	0	2	0	9	0	0	0	2	0	2	1	17
Szarvas	3	5	2	3	6	9	0	8	1	10	0	9	0	10	12	54
Szelevény	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Telekgerendás	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	4
Tiszaföldvár	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tótkomlós	0	0	0	0	0	1	0	4	1	5	0	4	0	2	0	16
Újkígyós	0	0	0	0	0	5	0	6	0	6	0	7	0	3	0	27
Összesen	14	25	12	19	24	90	4	124	9	152	2	86	3	74	68	570

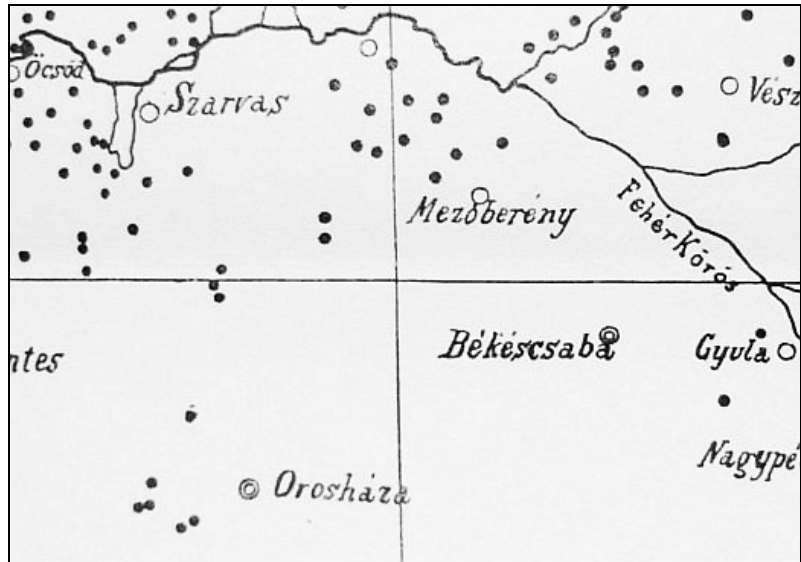
2. táblázat: A 2002. és a 2008. évi halomfelmérés eredményeinek összehasonlítása jelentőségbeosztás szerint (1–6. és 0. kategória)

Table 2: Results of mound surveys with order of rank in 2002 and 2008 (category 1–6 and 0)

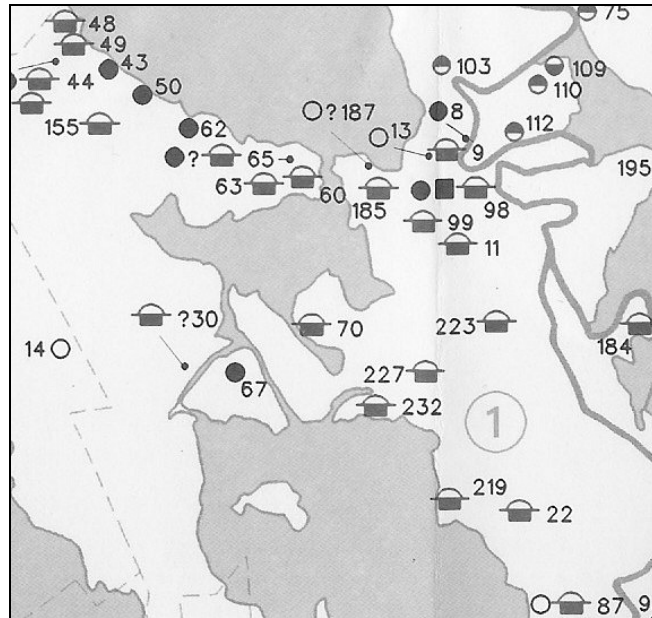

1. ábra: A Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság működési területe (a Békési-hát szürkével jelölve)

Figure 1: Area belonging to the Körös-Maros National Park Directorate (in grey is the Central Békés region)

2. ábra: Kozma Béla térképvázlata a Békési-hát halmairól (KOZMA 1910: XXVII. tábla)
Figure 2: Mounds in the Central Békés region on the map of Béla Kozma

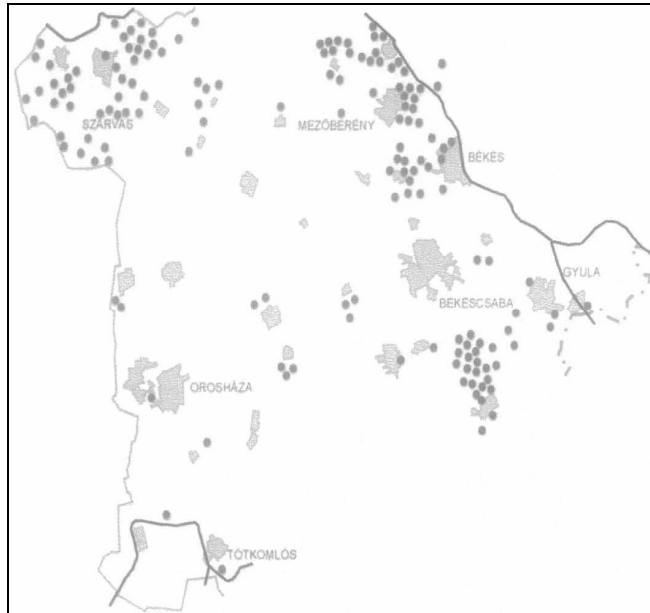

3. ábra: A Magyarország Régészeti Topográfiája által feltérképezett halmok Békés határában (MRT 6: 2. térképmelléklet)
Figure 3: Mounds in Békés on the map edited by 'Archeological Topography of Hungary'

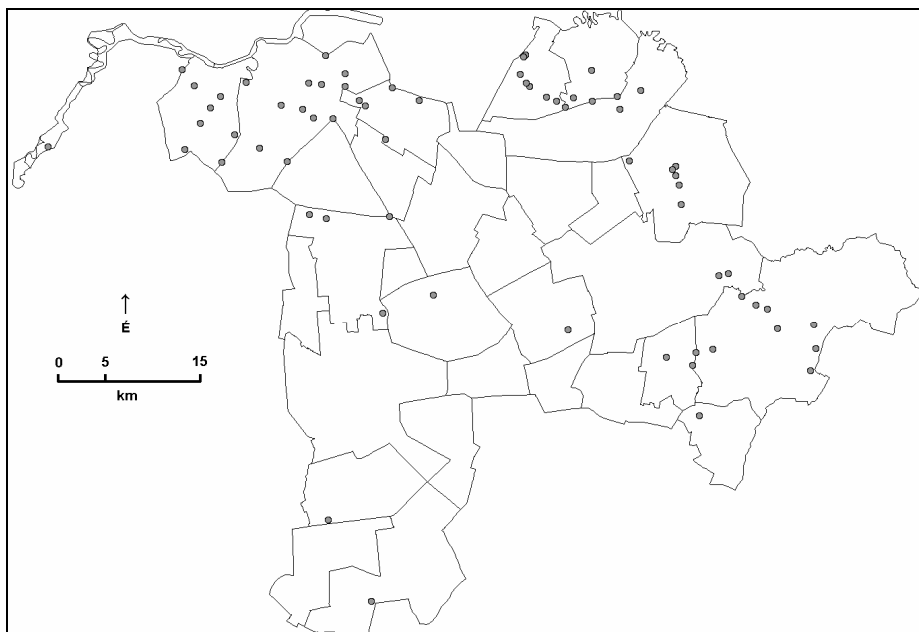
4. **ábra:** Virágh Dénés halomkataszterének békési-háti térképrészlete (VIRÁGH 1979: 4. térképmelléklet)

Figure 4: The map of Dénes Virágh's mound survey in the Central Békés region

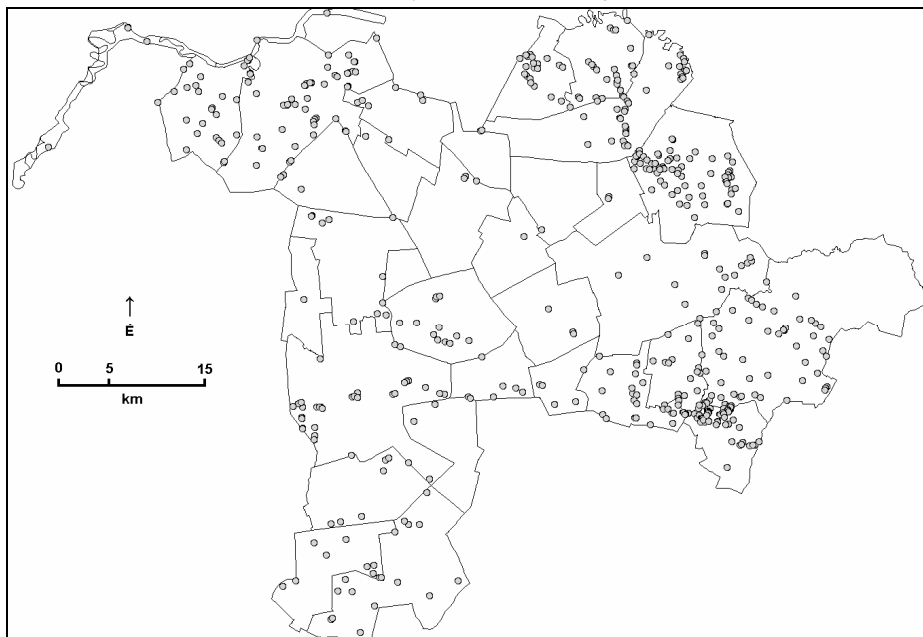

5. **ábra:** Szelekovszky László térképvázlata a Békési-hát területének halmairól (SZELEKOVSZKY 1999, 3)

Figure 5: Mounds in the Central Békés region surveyed by László Szelekovszky

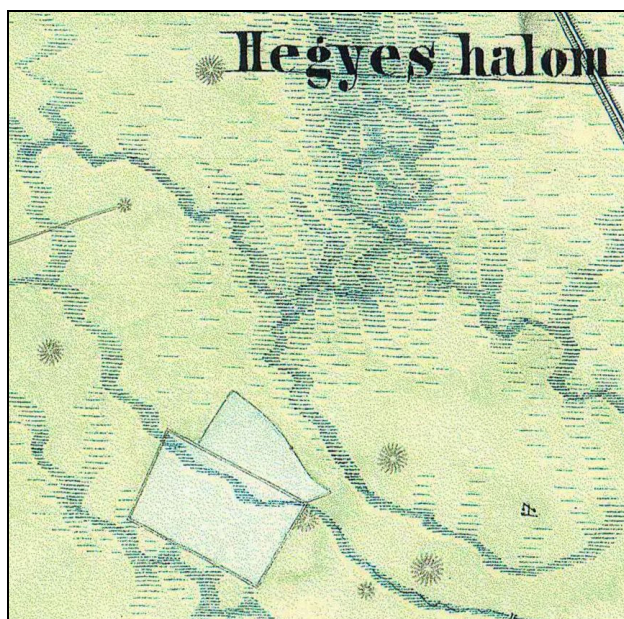
6. ábra: A Kunhalom-program által felderített békési-háti halmok (2002)
Figure 6: Results of mound survey of 'Kunhalom Project' in 2002

7. ábra: A jelen felmérés során kataszterezett békési-háti halmok (2008)
Figure 7: Results of our mound survey in 2008

1. kép: Mezőberényi halmok egy kéziratós térképen 1770-ből (BML 2008: BmT. 47.)
Picture 1: Mounds in Mezőberény on a handmade map from 1770

2. kép: Kétegyházi halmok 1864-ben a második katonai felmérés térképlapján (MKF 2005)
Picture 2: Mounds in Kétegyháza on the map of second military survey from 1864

3. kép: A békésszentandrási Gödény-halom a Kárpát-medence talán legnagyobb halma
Picture 3: Perhaps the mound called 'Gödény-halom' in Békésszentandrás is the biggest kurgan in the Carpathian Basin

4. kép: A Kétegyháza és Szabadkígyós határán álló Hegyes-halom uralja a tájat
Picture 4: The mound called 'Hegyes-halom' is an important point on the land between Kétegyháza and Szabadkígyós

5. kép: A Török-halom, előtérben egy kis névtelen halommal a kétegyházi pusztán
Picture 5: The mound called 'Török-halom' with an unnamed little kurgan on the land of Kétegyháza

6. kép: Az 1967-ben szinte teljesen elhordott, majd 2011-ben újjáépített kétegyházi Török-halom
Picture 6: The mound called 'Török-halom' in Kétegyháza was almost totally destroyed in 1967 and it was rebuilt in 2011

7. kép: A szarvas–csabacsüdi Cibula-halom a Békési-hát egyik legértékesebb növényzetű halma

Picture 7: The mound called 'Cibula-halom' has natural vegetation and valuable flora (located between Szarvas and Csabacsüd)

8. kép: A Kétegyháza és Gyula határán álló Nagy-halom löszfalnövényzetét a terjedő kőkény veszélyezteti

Picture 8: The mound called 'Nagy-halom' has also valuable flora, but it is getting totally shrubby (located between Kétegyháza and Gyula)

9. kép: A békésszentandrás-öcsödi Mogyorós-halom tövét illegális szemétkerakónak használják

Picture 9: The under part of the mound called 'Mogyorós-halom' is used by an illegal dumping ground

10. kép: A Csárdaszálláshoz tartozó Tarcsai-Fekete-halom testébe hatalmas, kibetonozott csatornát ástak, széléit pedig elhordták

Picture 10: The biggest part of the mound called 'Tarcsai-Fekete-halom' in Csárdaszállás was taken away

11. kép: A szarvasi Filyó-halom legnagyobb részét szántják
Picture 11: The biggest part of the mound called 'Filyó-halom' in Szarvas is ploughed

12. kép: E névtelen békési halom teljes felszíne szántó
Picture 12: The surface of this unnamed mound in Békés is totally ploughed

13. kép: A csárdaszállási Barát-halom szántóföldi művelését felhagyták, tövébe életfát állítottak

Picture 13: The ploughing is stopped on the surface of the mound called 'Barát-halom' in Csárdaszállás. Later an ancient Hungarian 'life-tree statue' was stood under the kurgan

14. kép: A gyulai Kálvária-domb szent hely a tájban

Picture 14: The mound called 'Kálvária-domb' is a sacred point on the land of Gyula